

ओक्कल दोक्कल पिपलपात कवितासङ्ग्रहमा प्रतीकविधान

राजेन्द्र खनाल

sauravabhir@gmail.com

उपप्राध्यापक

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

सार

‘ओक्कल दोक्कल पिपलपात’ कवितासङ्ग्रहमा उपयोग गरिएका प्रतीक पहिचान गरी तिनको विश्लेषण गर्नु यस लेखको प्रमुख उद्देश्य हो । प्रस्तुत लेख वर्णनात्मक विधिमा आधारित छ । पुस्तकालीय अध्ययन प्रक्रियाबाट सामग्री सङ्कलन गरी कतिमा प्रयुक्त प्रतीकको पहिचान एवम् विश्लेषण गरिएको छ । प्रतीकका विविध पक्षमध्ये प्राणीजन्य, स्थानजन्य, वस्तुजन्य तथा परिवेशजन्य प्रतीक पहिचान गरी सोहीअनुसार विश्लेषण गरिएको छ । कवितासङ्ग्रहमा रहेका समग्र प्रतीकमध्ये ९५ ओटा प्रतीक पहिचान गरिएको छ । सङ्कलित प्रतीकमध्ये २५ ओटा प्राणीजन्य, १२ ओटा स्थानजन्य, ३४ ओटा वस्तुजन्य तथा २४ ओटा परिवेशजन्य प्रतीकका रूपमा निरूपण गरिएको छ । सबैभन्दा बढी वस्तुजन्य प्रतीक उपयोगमा आएकाले स्रष्टा उक्त प्रतीकमा विशेष केन्द्रित रहेको देखिन्छ । स्वतन्त्र शब्द मात्र पनि प्रतीक हुने भए पनि यस कवितासङ्ग्रहमा पदावलीकै रूपमा मात्र प्रतीकको प्रयोग भएको देखिन्छ । समस्या तथा चुनौती प्रस्तुत गर्नका लागि स्थानजन्य प्रतीकको बढी उपयोग गरिएको छ भने विसङ्गति तथा अन्याय एवम् गतिहीनता प्रस्तुत गर्न वस्तुजन्य प्रतीकको अधिक प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै, स्वतन्त्रता, काल्पनिकता तथा खुसी प्रस्तुत गर्नका निम्ति परिवेशजन्य प्रतीकको उपयोग गरिएको छ । सुख तथा दुःखका सन्दर्भहरूमा प्राणीजन्य प्रतीकको प्रयोग गरिएको छ । कवितासङ्ग्रहमा रहेका विभिन्न प्रतीकमध्ये अधिकांश पर्यावरणसँग सम्बद्ध छन् । प्रतीक चयनको स्रोत मूलतः पर्यावरण भएको निष्कर्ष यस अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ । तसर्थ विश्लेषित कृतिमा प्रयुक्त प्रतीकका माध्यमबाट पर्यावरणीय सन्दर्भ र साहित्यविच अन्वय सम्बन्ध रहेको समेत प्रस्ट हुन्छ ।

मुख्य शब्दावली : प्रतीक, प्राणीजन्य, स्थानजन्य, वस्तुजन्य, परिवेशजन्य

विषयप्रवेश

कविता भनेको कविद्वारा आफ्ना संवेद्य अनुभूति वा स्वस्फूर्त भावनालाई छन्द वा लयमा उनेर प्रस्तुत गरिएको पद्यात्मक वा गद्यात्मक साहित्यिक कृति हो । कविता रचना गर्दा कविले आफ्ना भोगाइ, विचार

तथा कल्पना एवम् आग्रहलाई नै उद्घाटन गरिरहेको हुन्छ । आफ्ना विचार एवम् अनुभवको प्रकटनका निम्ति कवि आफ्नो समाज र वातावरणकै सान्निध्यमा रहेकै हुन्छ । काल्पनिकता, समाज तथा सांस्कृतिक पक्षको प्रस्तुतिका निम्ति पर्यावरणका परिदृश्य नै कवितामा वर्णित हुन्छन् । विषय, माध्यम वा प्रतीकका रूपमा पर्यावरण प्रकट भएकै हुन्छ कवितामा । प्रतीक निर्माणका निम्ति कविले आफ्नो पर्यावरणलाई नै स्रोत बनाएको हुन्छ । कवितामा सुललित प्रस्तुति, विचारको सघन प्रवाह तथा व्यङ्ग्यात्मक प्रहार गर्दै सौन्दर्य सिर्जनाका निम्ति पर्यावरणीय पक्षको उपयोग अनिवार्यजस्तै बनाइएको हुन्छ । त्यसलाई पूर्वीय शास्त्रले अलङ्कार भन्दा त पश्चिमी शास्त्रले प्रतीक भन्दा । तसर्थ यी दुईका शाब्दिक स्वरूप तथा विषय क्षेत्रमा केही भिन्नपन मिला, भाँतीमा फरकपन आउला तर विषय एउटै हो भन्नुमा अत्युक्ति नहोला । साहित्यमा प्रतीकको महत्त्व प्राचीन कालदेखि नै स्वीकृत छ (उपाध्याय, २०४९, पृ. ३२५) । प्रतीक ईश्वरीय, मिथकीय, काल्पनिक, सामाजिक एवम् वातावरणीय हुन सक्छन् । फेरि, प्रतीक चयनमा परम्परित उखानटुक्का पदावलीगायत समकालीन सन्दर्भका सन्निधानात्मक पदावली तथा विभिन्न स्वतन्त्र शब्द पनि उपयोग गरिएको पाइन्छ । यस लेखमा *ओक्कल दोक्कल पिपलपात* कविता सङ्ग्रहमा उपयोग गरिएका प्रतीकात्मक पदावली पहिचान गरी तिनको समीचीन विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत लेख वर्णनात्मक विधिमा आधारित छ । गुणात्मक प्रकृतिको यस अनुसन्धानात्मक लेखमा पुस्तकालयीय अध्ययन प्रक्रियाबाट सामग्री सङ्कलन गरी *ओक्कल दोक्कल पिपलपात* कविता सङ्ग्रहलाई प्राथमिक स्रोत तथा सम्बन्धित सैद्धान्तिक ग्रन्थलाई द्वितीयक स्रोत सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा प्रतीकविज्ञानको सैद्धान्तिक पक्ष उल्लेख गरिएको छ । प्रतीकका विविध पक्षमध्ये प्राणीजन्य, स्थानजन्य, वस्तुजन्य तथा परिवेशजन्य सन्दर्भसँग सम्बद्ध भाषिक उपकरण एवम् पदावली परिचयात्मक चर्चा गरी *ओक्कल दोक्कल पिपलपात* कविता सङ्ग्रहमा प्रयुक्त उक्त चार प्रकृतिका प्रतीकको सोउदाहरण सन्दर्भपरक विश्लेषण मात्र गरिएको छ ।

अध्ययनको सान्दर्भिकता

साहित्यमा अदृश्य विषयलाई दृश्य उपकरणका माध्यमबाट स्पष्ट पार्दै रचनालाई पठनीय, मननीय एवम् प्रभावमय तुल्याउनका लागि प्रतीकको उपयोग गरिएको पाइन्छ । कुनै पनि रचनामा समावेश वा उपयोग गरिएको विविध उपकरणले रचनालाई शिक्षणीय र कलात्मकसमेत बनाएका हुन्छन् । कुनै पनि रचनामा उपयोग भएका प्रतीककै माध्यमबाट ती रचनाका शैली आकर्षक एवम् आस्वादय बनेका हुन्छन् । विद्यार्थीमैत्री रचना तथा शिक्षण सिकाइका सवालमा त यस्ता प्रतीकको उच्च महत्ता रहेकै हुन्छ । साथै भाषाशास्त्रीय एवम् सौन्दर्यशास्त्रीय समालोचनाका लागि पनि प्रतीक व्यवस्थाको विश्लेषणले सहयोग पुर्याउने देखिन्छ । कुनै पनि साहित्यिक रचनामा भएका विम्ब, प्रतीक एवम् अलङ्कारको पहिचान तथा विश्लेषण गर्नु समालोचनाको एउटा पक्ष भएकाले प्रस्तुत लेख समालोचना विधासँग सम्बद्ध छ । त्यसैले प्रस्तुत लेखका माध्यमबाट शिक्षार्थी तथा जिज्ञासु पाठकमा भाषाशास्त्रीय एवम् सौन्दर्यशास्त्रीय समालोचकीय चेत विकास हुने अपेक्षा गरिएको छ भने शिक्षण सिकाइ प्रक्रियालाई पनि प्रभावकारी तुल्याउन सान्दर्भिक हुने आशा गर्न सकिन्छ । तसर्थ यसको शैक्षणिक सान्दर्भिकता पुष्टि हुन्छ ।

प्रतीकको सैद्धान्तिक प्रारूप

प्रतीक भनेको सङ्केत हो । साधारणतः प्रतीक भन्नाले प्रतिमा, चिह्न, लक्षण, प्रतिमूर्ति आदि भन्ने बुझिन्छ । कला वा साहित्यमा यस शब्दको व्यवहार कुनै विषयलाई अभिव्यक्ति दिने क्रममा समान गुणका आधारमा दृश्य वा अदृश्य अन्य कुनै वस्तुको कल्पना गरी प्रतिविम्बका रूपमा राखिएको वस्तु वा चिन्तु भन्ने तात्पर्य बुझिन्छ (नेपाल, सन् २००५, पृ. ११०) साहित्यमा अदृश्य विषयलाई जनाउन दृश्य वस्तु उपयोग गरिन्छ भने त्यो प्रतीक हो । कुनै अदृश्य, अप्रस्तुत विषयको सट्टामा काम लिनका निम्ति प्रयुक्त वस्तु, चिह्न वा सङ्केत प्रतीक हो । सङ्केतका एक स्तरमा वास्तविकताको प्रस्तुतीकरण अर्को स्तरमा वास्तविकताको सहसम्पर्कद्वारा हुनु प्रतीकवाद हो (त्रिपाठी, २०५८, पृ. ६३) । प्रतीकका माध्यमबाट स्रष्टाले असहज विषयलाई पनि सहज बनाउन सक्छ भने कलात्मक पनि बनाउँछ । प्रतीकवादी कवि लेखकहरू आफ्ना रचनामा आफूले अँगालेको विषयवस्तु र तत्सम्बन्धी आफ्ना भाव, विचार, मान्यता वा धारणालाई अभिव्यक्ति दिन सकेसम्म सुन्दर, सशक्त, मार्मिक एवम् आकर्षक प्रतीकहरूको कलात्मक प्रयोग गर्दछन् (जोशी, २०५७, पृ. ७८) । प्रतीकको प्रभावका सम्बन्धमा उपाध्याय (२०४९) भन्दछन् : प्रतीकमा भावाभिव्यक्ति र प्रभावप्रेषणको अपार सामर्थ्य हुनाले कारण हो, अमूर्तभावलाई मूर्त रूपमा प्रस्तुत गर्ने त्यसको विशेषता । नेपाली जीवन साहित्यिक र सामाजिक दुवै दृष्टिले प्रतीकहरूका लागि अभ्यस्त छ । हाम्रो सांस्कृतिक परम्परा नै प्रतीकवादी छ (पृ. ३२५) । त्यस्तै, बराल र एटम (२०६६) ले भन्दछन् : कुनै पनि मूर्त वस्तुको प्रयोगद्वारा अमूर्त गुण वा भाव उल्लेख गर्न उपयोग गरिने वस्तु वा घटना जसले सामान्य वा सोभो अर्थ नबुझाएर त्यसभन्दा निकै परको अर्थ बुझाउँछ भने त्यस्तै वस्तु वा घटनालाई प्रतीक (symbol) भनिन्छ (पृ. ४०) । त्यसैले साहित्यमा कुनै न कुनै प्रतीकको उपयोगविना प्रभाव तथा सौन्दर्यको उद्घाटन गर्न कठिन मानिन्छ । यसर्थ नेपाली साहित्य मात्र होइन कि विश्व साहित्य नै प्रतीकप्रेमी विधा हो भन्न सकिन्छ ।

प्रतीकवादको अभिव्यक्तिशैली प्रयोगात्मक छ र यसमा शब्द, अलङ्कार र सौन्दर्यबोध हरेक क्षेत्रमा नौलो नौलो प्रयोग भइरहन्छ तापनि अपरिचित सौन्दर्य अज्ञात माधुर्य सन्निहित हुन्छ (उपाध्याय, २०४९, पृ. ३२९) । प्रतीकवाद नेपालीमा कुनै एक ठोस दर्शनमा बाँधिएको नभई एउटा शैलीको रूपमा लोकप्रिय हुनगएको छ (उपाध्याय, २०४९, पृ. ३३२) । प्रतीक व्यवस्था साहित्यमा सहज उपयोग हुन्छ । जोशी (२०५७) ले सामान्यतः प्रतीकका चार स्तर : अभिधात्मक, रूपकात्मक, आलङ्कारिक र सादृश्य हुने (पृ. ७८) जनाएका छन् । प्रतीकवादी प्रवृत्ति वा प्रतीकवादको पूर्वरूप धेरै पहिलेका साहित्य कलामा पाइने भए तापनि एक विशिष्ट साहित्यिक कलात्मक आन्दोलनको रूपमा चाहिँ यसको सूत्रपात्र उन्नाइसौं शताब्दीको उत्तरार्धतिर मात्रै सर्वप्रथम फ्रान्सका एडगर एलेन पोका काव्यविषयक मान्यताहरूको अन्वेषण गर्ने सिलसिलामा बादलेयरद्वारा भएको मानिन्छ (जोशी, २०५७, पृ. ७९) । साहित्यमा उपयोग भएको प्रतीक व्यवस्था कला क्षेत्रबाट प्रवेश भएको हो भनिन्छ । त्यसो त व्यापक अर्थमा साहित्य र कलामा खास भिन्नता पाइँदैन ।

प्रतीक कति प्रकारका हुन्छन् भन्ने स्पष्ट खाका छैन तर उपयोग गरिएको स्रोतका आधारमा हेर्दा दुई किसिमले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । प्रतीक दुई प्रकारका हुन्छन्, परम्परागत र वैयक्तिक (त्रिपाठी, २०५८, पृ. ६३) । त्यस्तै, प्रतीकका प्रकारका सम्बन्धमा नेपाल (सन् २००५) ले भनेका छन् : साधारणतः प्रतीक दुईथरीका मानिन्छन् - वैयक्तिक प्रतीक र सार्वभौम प्रतीक अथवा चार्ल्स चाडविकले देखाएभैं मानवीय

प्रतीक र पराभौतिक प्रतीक । वैयक्तिक प्रतीक भनेको व्यक्ति लेखकले आफ्नो विचारधाराअनुसार, आफ्नै परिवेश, स्थिति र अनुभूतिअनुसार सिर्जना गरेको प्रतीक हो (पृ.११) । उनले सार्वभौम प्रतीकलाई सर्वत्र प्रायः एउटै अर्थमा प्रयोग गरिने प्रतीक हुनाले सर्वग्राह्य र सहजबोध्य ठहर्याएका (पृ.११) छन् । उपर्युक्त सन्दर्भले प्रतीकका प्रकारका सम्बन्धमा विद्वान्हरूविचमा पनि मतैक्य पाइँदैन । प्रस्तुत अध्ययन प्रतीकका प्रकारमा केन्द्रित नभई कृतिमा उपयोग भएका विविध प्रतीकको पहिचान र विश्लेषणमा केन्द्रित छ । यसो भए पनि प्रकृतिका आधारमा नेपाली सन्दर्भ र उपयोगलाई ख्याल गरी कृतिमा रहेका प्रतीकलाई विश्लेषण गर्नका निम्ति चार प्रतीकलाई चार किसिमले वर्गीकरण गरी विश्लेषण गर्नु उपयुक्त ठानिएको छ । तथापि प्रतीकलाई चार किसिमले मात्र वर्गीकरण र विश्लेषण गर्न सकिन्छ भन्ने लेखकको दावी नभए पनि नेपाली साहित्यमा उपयोग गरिएका प्रतीकलाई यसरी विश्लेषण गर्दा बोधगम्यता बढी हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहका कवितामा प्रयुक्त प्रतीकको पहिचान, वर्गीकरण तर विश्लेषणलाई सकेसम्म सरल र सम्प्रेष्य बनाउने हेतुले पनि यसो गरिएको हो ।

१. **प्राणीजन्य प्रतीक** : मानव वा मानवेत्र प्राणीसँग सम्बद्ध प्रतीकलाई यसअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । मानवीय स्वभाव, कल्पना, व्यवहार, शैली परम्परालगायतका पक्ष तथा अन्य प्राणीलाई प्रतीक बनाइएका सन्दर्भ एवम् प्राणीसँग सम्बद्ध परम्परित उखानटुक्काजन्य प्रतीकलाई पनि यसै शीर्षकअन्तर्गत चर्चा गरिएको छ ।
२. **स्थानजन्य प्रतीक** : कुनै ठाउँ विशेषलाई प्रतीकका रूपमा लिइएको वा ठाउँसँग सम्बद्ध पक्षलाई प्रतीक बनाई उपयोग गरिएका सन्दर्भ टिपोट गरी विश्लेषण गरिएको छ ।
३. **वस्तुजन्य प्रतीक** : कुनै पनि पदार्थ वा वस्तु वा सामग्रीलाई प्रतीक बनाई प्रस्तुतिलाई कलात्मक बनाइएको छ, भने त्यस्ता वस्तुजन्य प्रतीकलाई यसअन्तर्गत चर्चा गरिएको छ ।
४. **परिवेशजन्य प्रतीक** : स्रष्टाले उपयोग गरेका समय, सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक आदि सन्दर्भसँग सम्बद्ध प्रतीकलाई यस शीर्षकअन्तर्गत राखी विश्लेषण गरिएको छ ।

ओक्कल दोक्कल पिपलपात कविता सङ्ग्रहमा प्रतीकविधान

कवि बिन्दु शर्माद्वारा लिखित ओक्कल दोक्कल पिपलपात कवितासङ्ग्रहमा जम्मा २४ ओटा फुटकर कविता सङ्गृहीत छन् । उक्त कृतिका कवितालाई चारओटा उपशीर्षक (खण्ड) बनाई प्रत्येक खण्डमा छओटा कविता प्रस्तुत गरिएको छ । विषयवस्तुको प्रकृतिका आधारमा 'देशको दृश्य', 'सम्बन्धको यात्राविम्ब', 'समविधानको स्वरूप' तथा 'नाङ्गिएको समय' गरी चारओटा उपशीर्षक निर्धारण गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्राणीजन्य प्रतीक

'प्रतीक्षा' शीर्षकको कवितामा समसामयिक विसङ्गतिका साथ लैङ्गिक हिंसाको वास्तविकता उठानका निम्ति प्रयोग गरिएको प्रतीक 'आफन्तबाटै लुटिएकी जूनकिरी' (पृ.२३) ले व्यङ्ग्यात्मक सन्दर्भ अभिव्यक्त गरेको छ । 'निर्दयी माली' (पृ.२५) प्रतीक त्यस्ता व्यक्ति जो संरक्षक हुन् सेवक हुन्, ती व्यक्ति नै भक्षक तथा अपराधी बनिरहेको सन्दर्भलाई उजागर गरेको छ, 'आँसुको सौन्दर्यशास्त्र' शीर्षकको कवितामा । 'बिम्बमा

बटुवा' शीर्षकको कवितामा 'राक्षसी दाहा' (पृ. ३३) प्रतीकको उपयोग गरी विकासका नाउँमा भत्काइएका प्राकृतिक संरचना तथा हरियाली पहाडहरूको विनाशलाई उजागर गरिएको छ । 'हेलेनको अँगालोबाट' शीर्षकको कवितामा प्रयोग भएका 'बाजका शिकारी पँखेटा' (पृ. ३६) ले हिंसाजन्य परिस्थितिलाई उठान गरेको छ भने 'सैतानी चाल' (पृ. ३६) ले मानवीय संवेदनाविहीन क्रियाकलापलाई प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । सोही शीर्षकको कवितामा प्रयोग भएको 'इस्पातले बनेको मुटु' (पृ. ३८) ले कठोर मन भएका व्यक्ति वा निडरताको सन्दर्भलाई सङ्केत गरेको छ । 'ओक्कल दोक्कल पिपलपात' शीर्षकको कवितामा रहेको 'स्वप्निल रहर' (पृ. ४४) ले काल्पनिक चाहना वा वैयक्तिक भावना र 'मेरो आकाश' (पृ. ४५) ले कवि वा प्रस्तोताको भविष्य तथा चाहना वा स्वतन्त्रतालाई जनाएको छ ।

'सम्बन्धमा सखी' शीर्षकको कवितामा कविद्वारा धेरै प्रतीकहरूको उपयोग गरी प्रस्तुतिलाई सघन र प्रभावकारी बनाइएको छ । साथीसँगको सहयात्रामा प्राप्त भएको उमङ्ग तथा स्वच्छन्द जीवनयात्रालाई 'रुमानी पाइला' (पृ. ७४) को संज्ञा दिइएको छ भने मिहिनेतबाट प्राप्त भएका उपलब्धिलाई 'पौरखी पसिना' (पृ. ७४) का रूपमा अर्थ्याइएको छ । परम्परित सोचाइबाट ग्रस्त भएको आडम्बरलाई 'कुँजो अभिमान' (पृ. ७४) भन्दै निरर्थक घमण्डले व्यक्तित्वमा ह्रास ल्याउँछ प्रगति ल्याउँदैन भन्ने विचार प्रकट गरिएको छ । त्यस्तै, सामाजिक विभेद, स्वभाव एवम् आचरणलाई 'विद्वेषी वर्ण' (पृ. ७५) प्रतीकका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । 'खास्टो' कवितामा 'धमिला स्मृति' (पृ. ७८) ले अस्पष्ट वा विस्मरणको सँघारमा पुगेको सम्झना वा सूचनाको स्रोतलाई जनाएको छ । 'मेरी छोरी र प्रेमदिवस' कविताको 'अनिँदा चाहना' (पृ. ८९) ले पूरा हुन नसकेका व्यक्तिका चाहनालाई उद्घाटन गरेको देखिन्छ । सोही कविताको 'सङ्गो चिन्तन' (पृ. ८९) बाट स्वच्छ वा सकारात्मक चिन्तन तथा दृष्टिकोण अभिव्यक्त भएको छ । 'पौरखी पाइला' (पृ. ८९) का माध्यमबाट परिश्रमी आचरण वा शैलीलाई जनाइएको छ भने 'काँचा सपना' (पृ. ९०) ले अपरिपक्व सोचाइलाई सङ्केत गरेको छ । उक्त कवितामा प्रयुक्त 'कुवाभित्र छोडिएको माछो' (पृ. ९०) तथा 'बगरेबाट फुत्किएको पाठो' (पृ. ९०) का माध्यमबाट मृत्यु वा समाप्तिको को सँघारमा पुगेको अवस्थाबाट मुक्त भएको चुनौतीपूर्ण अवस्थालाई सङ्केत गरिएको छ ।

'चरैवेती' शीर्षकको कवितामा 'फुस्रा मन' (पृ. ९६) ले असन्तुष्ट व्यक्ति वा बेखुसी अवस्थालाई जनाएको छ । त्यसैगरी 'लत्रेका आँत' (पृ. ९६) बाट शिथिल अवस्थाको उद्घाटन भएको छ भने 'उजाडिएका ओठ' (पृ. ९६) ले चिन्तित परिवेश र सन्दर्भलाई जनाएको छ । 'बैँसालु मन' (पृ. ९६) बाट चञ्चल एवम् शृङ्गारिक स्वभावको प्रतिबिम्बन भएको छ । 'गोधूलिमा मालती' शीर्षकको कवितामा रहेको 'कुवाको भ्यागुतो' (पृ. १०२) ले सीमित दृष्टिलाई जनाएको छ भने 'लाजका चाड' (पृ. १०३) बाट लाज वा मान्यता नपाएका आचरणको उपस्थितिलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

स्थानजन्य प्रतीक

'आकांक्षाको अवतरण' शीर्षकको कविता विसङ्गत परिस्थितिको उद्घाटन गर्दै समृद्ध परिस्थितिको कल्पना गरिएको छ । केही नोस्टाल्जिक सन्दर्भ पनि उठान गरिएको छ । वर्तमान समयको बाध्यतालाई प्रस्तुत गरिएको छ । घरदेखि टाढा विदेशमा भोग्नुपरेका पीडा उठान गरिएको छ । यस कवितामा 'जुठेल्नाको पानी' (पृ. १७) मा काँचा दाउरा चोबलेको सन्दर्भले अभावप्रति गरिएको प्रतिरोधलाई जनाएको छ । 'रेगिस्तानको तातो बालुवा' र 'मरुभूमिका काँडे सिउँडी' (पृ. १८) अभिधार्थ तथा व्यङ्ग्यार्थ दुवै अर्थमा

उपयोग भएका छन् । वास्तविक रेगिस्तान र त्यहाँको मरुभूमिलाई जनाएका छन् भने अर्कातर्फ अभाव तथा चुनौतीसहितको सङ्घर्षलाई सङ्केत गरेका छन् ।

कविले 'बिम्बमा बटुवा' शीर्षकको कवितामा रहेका 'पहाडका अभिसप्त छाती' (पृ. ३३) र 'तराइका विदग्ध मन' (पृ. ३३) ले पनि विकासका नाउँमा भइरहेका विनाश तथा निर्माणका कारण पहाडको सुन्दरता अन्त्य हुँदै गएको र तराईमा उत्पादन घट्दै गइरहेको अवस्थालाई इङ्गित गरेकी छन् । 'सम्बन्धको मार्गचित्र' शीर्षकको कवितामा रहेको 'तल्ला खुड्किला' (पृ. ५१) ले आधार तह वा पृष्ठभूमि अर्थात् बितेको समयलाई जनाएको छ । 'सम्बन्धमा सखी' शीर्षकको कवितामा 'चट्टानी भिर' (पृ. ७०) ले कठोर स्वभाव भएको निरपेक्ष व्यक्तिलाई जनाएको छ । उक्त कवितामा सहयात्रा गर्दै विश्राम गर्ने शितल स्थान वा मिलन बिन्दु निर्माण हुन नसकेको पक्षलाई 'पिपलको चौतारी' (पृ. ७१) का रूपमा अर्थ्याइएको छ । 'सङ्गो नदी' (पृ. ७५) ले कन्चन तथा स्वच्छ सम्बन्ध एवम् व्यवहारलाई उजागर गरेको छ । कवितामा स्वच्छताको आह्वान गर्दै त्यसले मात्र सार्थक परिणति एवम् खुसी निम्त्याउन सक्ने पक्षतर्फ सङ्केत गरिएको छ । 'खास्टो' शीर्षकको कवितामा रहेको 'चिसो समुद्र' (पृ. ७८) ले वर्तमान समयका मानिसहरूको अल्छी तथा शिथिल जीवनशैलीलाई अर्थ्याएको छ । 'मेनिफेस्टो' कविताको शीर्षकमा प्रयोग भएको 'अक्करे भिर' (पृ. ८२) ले कठिन वा जटिल अवस्थाको जीवनयापनलाई जनाएको छ । 'समृद्धिको सपना' शीर्षकको कवितामा प्रयुक्त प्रतीक 'शुष्क बगर' (पृ. ९५) ले निरश तथा रिक्तताको आधिक्य रहेको वा सम्भावना नभएको परिवेशलाई उजागर गरेको छ ।

वस्तुजन्म प्रतीक

'आकांक्षाको अवतरण' शीर्षकको कवितामा प्रयोग भएको 'कुज्जिरहेको जाँतो' (पृ. १७) ले जीर्ण अवस्था तथा अभावको जीवनलाई सङ्केत गरेको छ । 'चिसो तक्मा' (पृ. २४) को प्रयोग अर्थहीन सम्मान जसको कुनै मूल्य छैन, को अभिव्यक्ति गरिएको छ 'आँसुको सौन्दर्यशास्त्र' कवितामा । सोही कवितामा 'कङ्काल बनेका शब्दहरू' (पृ. २६) ले भाव वा विचार तथा प्राण नै नभएका वा अर्थ नभएका भाषिक उपकरणजस्तै रिक्तो बन्नपुगेको अवस्थालाई सङ्केत गरेको छ । 'दङ्गीशरणको आँगनबाट' शीर्षकको कवितामा प्रयुक्त 'बनकसको मुटु' (पृ. ३१) ले कसिलोपन वा निडरतालाई सङ्केत गरेको छ भने 'हलोको फाली' (पृ. ३१) ले क्षमतामा जुभारुपन एवम् सक्षमतालाई उजागर गरेको देखिन्छ ।

'म नहुँदी हुँ त प्रिय' शीर्षकको कवितामा प्रियाले प्रियतमलाई आफ्नो अनुपस्थितिमा सुख तथा सन्तुष्टि पाउन असम्भव रहने अवस्था उद्घाटन गर्ने सन्दर्भमा 'सुनगाभाको सुगन्ध' (पृ. ४६), 'केवराको कोमलता' (पृ. ४६) तथा 'सिमली भुवा' (पृ. ४६) का प्रतीकात्मक पक्षको उद्घाटन गरिएको छ । सुगन्धले सुख र रमाइलो अवस्था, कोमलताले भावनात्मक सम्बन्ध तथा भुवाले स्वच्छन्द खुशीलाई जनाएका छन् । 'सम्बन्धको मार्गचित्र' शीर्षकको कविता प्रयुक्त 'चर्खाको धागो' (पृ. ५१) ले आपसी सम्बन्धलाई जनाएको छ । 'प्रिय कामरेडसँग' शीर्षकको कवितामा प्रयोग भएको 'स्वाधीनताको जन्जिर' (पृ. ५३) विरोधाभासलाई जनाएको छ किनभने स्वाधीनता भनेको स्वतन्त्रता हो भने जन्जिर भनेको नियन्त्रण हो । कवितामा अर्काको स्वतन्त्रतामा स्वको नियन्त्रणको अवस्था जनाउन उक्त प्रतीकको उपयोग भएको छ । 'प्रेमको क्रुसिफिकेसन' कवितामा रहेको 'काँचको कचौरा' (पृ. ५७) ले कमजोर सम्बन्ध वा भिनो अवस्थालाई उद्घाटन गरेको छ । 'सम्बन्धमा सखी' कवितामा 'बालुवाको घर' (पृ. ७२) ले अस्थिर, अत्यन्त कमजोर तथा देखावटी स्वरूपमा

रहेको तर क्षणभर पनि टिक्न नसक्ने अवस्थालाई जनाएको छ भने 'खबटाका टुक्रा' (पृ.७४) ले अव्यवस्थित तथा फिक्का एवम् कमजोर स्थितिलाई सङ्केत गरेको छ ।

'खास्टो' शीर्षकको कवितामा 'पुरातात्त्विक आलमारी' (पृ.७७) ले स्थिर, अर्थपूर्ण तथा परम्परित महत्त्वको सङ्ग्रहण स्थललाई जनाएको छ । त्यस्तै, 'मक्किएको मियो' (पृ.७७) ले कमजोर वा शिथिल भइसकेको केन्द्रलाई उजागर गरेको छ । सोही कवितामा 'तिखा सुइरा' (पृ.७८) बाट पराइको नकारात्मक विचार तथा दृष्टि अभिव्यक्त छ । 'उम्लिरहेको बालुवा' (पृ.७८) बाट बेचैनी वा मानसिक पीडालाई उठाइएको छ भने 'पुस्तौनी खास्टो' (पृ.७८) ले परम्परागत ढङ्गबाट चल्दै आएको ढाँगी विचारको आवरणलाई सङ्केत गरेको छ । 'मेनिफेस्टो' कवितामा रहेको 'जीवनको खिरिलो धागो' (पृ.७९) ले नाजुक वा कमजोर जीवनयात्राको निरन्तरतालाई प्रस्तुत गरेको छ भने 'सभ्यताको बर्को' (पृ.८०) का माध्यमबाट परम्परित संस्कारजन्य आवरण वा सांस्कारिक मान्यताको परिपालनलाई उद्घाटन गरिएको छ । 'अभिशाप' कविताको शीर्षकमा प्रयोग भएको 'सर्माइरहेको सूर्य' (पृ.८५) का माध्यमबाट कविद्वारा मानवता हराएको सहरीया परिवेशका सबै मानिसमा मानवीय अभिमान नष्ट भइरहेको सन्दर्भलाई सङ्केत गरिएको छ ।

'मेरी छोरी र प्रेमदिवस' शीर्षकको कविता प्रयुक्त 'बाँधेको कटुरो' (पृ.८८) ले नियन्त्रण गरिएको स्वत्व वा गुम्सिएको स्वपनलाई उद्घाटन गरेको छ । त्यस्तै 'मक्किएको मजेत्रो' (पृ.८९) ले थोत्रो र कमजोर बनेको आवरणलाई उठान गरेको छ । कवितामा रहेको 'फुक्का केश' (पृ.९०) बाट स्वतन्त्रतापूर्ण वा नियन्त्रणविनाको अवस्था प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै 'समाजको शिरफूल' (पृ.९१) ले समाजको इज्जत वा प्रतिष्ठालाई सङ्केत गरेको छ भने 'निम्छरो पटुकी' (पृ.९१) का माध्यमबाट कमसल बाँधाइ वा आबद्धताको प्रतिविम्बन गरेको छ । 'चरैवेती' शीर्षकको कवितामा 'लज्जावती झार' (पृ.९७) ले गुम्फित परिस्थिति र अवस्थालाई जनाएको छ । त्यस्तै, 'सयपत्रीका पात' (पृ.९८) बाट उमड्ग वा खुसीलाई उद्घाटन गरिएको छ । त्यसैगरी 'प्रतिरोधका सरजाम' (पृ.९८) प्रतीकका माध्यमबाट प्रतिकार वा प्रतिक्रियाका लागि उपयोग गरिने साधनलाई प्रस्तुत गरिएको छ । 'खोजी' शीर्षकको कवितामा रहेको 'रिक्ता थाली' (पृ.९९) बाट अभाव वा अपूर्णताको अवस्था उद्घाटन भएको छ । 'गोधूलिमा मालती' शीर्षकको कवितामा रहेको 'हँसना फूल' (पृ.१०३) ले सुगन्ध र खुसीको सन्दर्भलाई उजागर गरेको छ भने 'नकचरो सूर्य' (पृ.१०३) ले मूल्यहीन नेतृत्व वा मानकलाई जनाएको छ । सोही कवितामा रहेको 'समाजको तगारो' (पृ.१०४) ले सामाजिक नियन्त्रण वा बन्देजलाई जनाएको छ । त्यसैगरी उक्त कवितामा रहेको 'जिन्दगीको शुक्रतारा' (पृ.१०४) ले जीवनको खुसी वा सफलताको सम्भावनालाई जनाएको छ ।

परिवेशजन्य प्रतीक

'आकांक्षाको अवतरण' शीर्षकको कवितामा प्रयुक्त 'कालो अँध्यारो' (पृ.१७) ले अन्धकार वा चेतनाको शून्यता र रिक्ततालाई सङ्केत गरेको छ । 'आँसुको सौन्दर्यशास्त्र' कवितामा प्रयोग भएका 'हिउँदे घाम' (पृ.२४) ले पारिलो, स्नेही तथा न्यानो स्पर्श तथा माया एवम् स्नेहलाई प्रस्तुत गरेको छ । 'दङ्गीशरणको आँगनबाट' शीर्षकको कवितामा प्रयोग भएका 'यायावरीय आयाम' (पृ.२७) ले नियन्त्रणविना स्वतन्त्रतापूर्वक फिरन्ते तवरबाट घुमिरेहेका वा यात्रा गरिरहेका सन्दर्भलाई उद्घाटन गरेको छ । सोही कवितामा 'घना सौन्दर्य' (पृ.२८) ले सुन्दरताको राम्रो अवस्थालाई प्रस्तुत गरेको छ । त्यस्तै उक्त कवितामै 'सुन्तले बिहान' (पृ.२८) प्रतीक सुनौलो बिहानी वा रमाइलो र मनमोहक परिवेशको चिनारीका निम्ति उपयोग गरिएको छ । सोही

कवितामा प्रयोग भएका 'ध्वाँसे अँध्यारो' (पृ.३०) ले चेतनाको शून्यता वा विवेकशून्य अवस्थाले निम्त्याउने डरलाग्दो परिस्थिति र 'बिहानीको लालकिरनी' (पृ.३०) ले सुन्दर तथा सचेत समयको सुरुवातलाई सङ्केत गरेका छन् ।

'बिम्बमा बटुवा' शीर्षकको कवितामा रहेको 'कुप्रो युग' (पृ.३२) प्रतीकले अक्षम वा कमजोर समयलाई चिनाएको छ । 'प्रिय कामरेडसँग' कवितामा प्रयोग भएको 'सभ्यताको सागर' (पृ.५२) ले सामाजिक वैधता तथा सभ्य समाजको विस्तारित क्षेत्रलाई उद्घाटन गरेको छ । 'सम्बन्धमा सखी' शीर्षकको कवितामा गतिशील अवस्था वा द्रुततर र परिवर्तनशील समयका निम्ति 'समयको आँधी' (पृ.७२) प्रतीकको प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै 'रुखो हिसाब' (पृ.७४) निरस यात्राको प्रतिबिम्बन गरेको देखिन्छ । 'खास्टो' शीर्षकको 'बगिरहने समय' (पृ.७८) ले गतिशील यात्रालाई सङ्केत गरेको छ । 'मेनिफेस्टो' कविताको शीर्षकमा प्रयोग भएको 'युगको बलेनी' (पृ.८०) ले समयको सीमान्त गतिलाई सङ्केत गरेको छ । 'मेरी छोरी र प्रेमदिवस' शीर्षकको कवितामा प्रयोग भएको 'मिहिन रीति' (पृ.८९) ले ध्यानपूर्वक वा गहिरिएर गरिएको कार्यलाई जनाएको छ । त्यस्तै 'विलुप्त इतिहास' (पृ.८९) बाट हराइसकेको विगत वा ओभ्लेमा परेको इतिहासलाई जनाएको छ भने 'मत्याइलो क्रूरता' (पृ.९०) बाट घिन लाग्दो र दर्दनाक व्यवहारको उद्घाटन भएको छ । उक्त शीर्षकको कवितामा रहेको 'बेसर्मी सभ्यता' (पृ.९१) ले समाजले सहजै स्वीकार गर्न नसक्ने मौलिकता हराएको जीवनशैलीलाई उद्घाटन गरेको छ । 'समृद्धिको सपना' शीर्षकको कवितामा रहेको 'चेतनाशून्य समय' (पृ.९५) बाट संवेदनहीन अवस्था उद्घाटन भएको छ । त्यस्तै 'रहस्यका धुनहरू' (पृ.९५) ले यथार्थमा प्रकट हुन नसकेको वा सार्वजनिक हुन नसक्ने व्यवहारलाई सङ्केत गरेको छ । 'चरैवेती' शीर्षकको कवितामा प्रयुक्त 'युगौंयुगका प्रहार' (पृ.९७) ले विभिन्न समयमा निरन्तर भइरहेका आक्रमणलाई जनाएको छ । त्यस्तै 'चैते हुरी' (पृ.९७) विध्वंशकारी व्यवहार वा शैलीको उजागर गरिएको छ । 'खोजी' शीर्षकको कवितामा रहेको 'साँघुरो गल्ली' (पृ.९९) ले सानो वा सीमित संसारलाई जनाएको छ । 'अलिनु बिहान' (पृ.९९) बाट निरस समय वा बेस्वादिलो परिवेशको उद्घाटन भएको छ । 'गोधूलिमा मालती' शीर्षकको कवितामा रहेको 'अविवेकी उज्यालो' (पृ.१०४) प्रतीकले अन्यायपूर्ण परिस्थितिलाई जनाएको छ ।

निष्कर्ष

'ओक्कल दोक्कल पिपलपात' शीर्षकको कविता सङ्ग्रहमा जम्मा २४ ओटा कविता सङ्गृहीत छन् । चारओटा क्षेत्र निर्धारण गरी प्रत्येक क्षेत्रमा छओटा कविता समावेश गरिएको छ । नारीवादी विचार प्रखर ढङ्गाबाट प्रस्तुत गरिएका कविताको आधिक्य रहको छ भने लैङ्गिक समभाव एवम् सन्तुलनको अपेक्षा गरिएका कविता पनि छन् । कवितामा सांस्कृतिक सचेतनासहित समसामयिक नेपाली समाजका विकृति एवम् विसङ्गतितर्फ पनि कवि सचेततापूर्वक प्रकट भएको पाइन्छ । विचारलाई प्रभावमय र प्रवाहमय बनाउनका निम्ति कविद्वारा विभिन्न सान्दर्भिक प्रतीकको उपयोग गरिएको छ । कवितासङ्ग्रहमा रहेका अनेकौं प्रतीकमध्ये ९५ ओटा प्रतीक पहिचान गरी सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलित प्रतीकमध्ये २५ ओटा प्राणीजन्य प्रतीक रहेका छन् भने १२ ओटा स्थानजन्य प्रतीक रहेका छन् । त्यस्तै वस्तुजन्य प्रतीक ३४ ओटा तथा परिवेशजन्य प्रतीक २४ ओटा रहेका छन् । यो आँकडाले प्रस्ट पार्दछ कि स्पष्टा वस्तुजन्य प्रतीक अधिक उपयोग गर्दा रहेछन् । कविताका विषय तथा सन्दर्भका आधारमा पनि प्रतीक चयनको स्रोत तथा प्रकृति निश्चित हुने भएकाले यो आँकडा सामान्यीकरण गर्न भने नमिल्न सक्छ ।

प्रतीक स्वतन्त्र शब्द मात्र पनि उपयोगमा आउने भए पनि यस कवितासङ्ग्रहमा पदावलीकै रूपमा मात्र प्रयोग भएको पाइयो । कतिपय एउटै प्रतीक पनि दुई वा सो भन्दा बढी कवितामा प्रयोग भएको पनि पाइन्छ । समस्या तथा चुनौती प्रस्तुत गर्नका लागि स्थानजन्य प्रतीकको बढी उपयोग भएको पाइयो । विसङ्गति तथा अन्याय एवम् शिथिलपन प्रस्तुत गर्न वस्तुजन्य प्रतीकको अधिक प्रयोग गरिएको छ भने स्वतन्त्रता, काल्पनिक तथा खुसी प्रस्तुत गर्नका निम्ति परिवेशजन्य प्रतीकको उपयोग गरिएको छ । प्राणीजन्य प्रतीकका माध्यमबाट सुख तथा दुःखका सन्दर्भहरूको प्रस्तुति गरिएको छ । कवितासङ्ग्रहमा कुनै कवितामा अधिक प्रतीकहरूको उपयोग गरिएको छ भने कुनै कवितामा अत्यन्त कम सङ्ख्यामा प्रतीकको उपयोग गरिएको छ । जुनसुकै प्रतीक उपयोग गरिएको भए पनि ती सबै पर्यावरणसँग सम्बद्ध नै छन् । यस दृष्टिले हेर्दा प्रतीक चयनको स्रोत भनेकै पर्यावरण हो भन्न सकिन्छ । तसर्थ विश्लेषित कृतिमा प्रयुक्त प्रतीकका माध्यमबाट पर्यावरणीय सन्दर्भ र साहित्यविच अभेद्य सम्बन्ध रहन्छ भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ ।

सन्दर्भसूची

अब्राम्स, एम.एच. एन्ड हार्फम जी.जी. (सन्.२००५), *अ ग्लोसरी अफ लिटेरी टर्म्स*, अमेरिका : थम्सन वर्डस्वर्थ ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०४९), *साहित्य प्रकाश*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

उप्रेती, गङ्गाप्रसाद तथा अन्य (२०७५), *नेपाली बृहत् शब्दकोश*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

एटम, नेत्र (२०६१), *समालोचनाको स्वरूप*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

जोशी, कुमारबहादुर (२०५७), *पाश्चात्य साहित्यका प्रमुख वाद*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०५८) *पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

नेपाल, घनश्याम (सन् २००५), *आख्यानका कुरा*, पश्चिम बङ्गाल : एकता बुक हाउस प्रा.लि. ।

बन्धु, चुडामणि (२०७५), *अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र (२०६६), *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

भण्डारी, पारसमणि (२०६९), *नेपाली कविता र काव्य*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, बिन्दु (२०७५), *ओक्कल दोक्कल पिपलपात*, काठमाडौं : शिखा बुक्स ।

परिशिष्ट

विश्लेषित कृतिमा रहेका प्रतीकको सूची

प्राणीजन्य प्रतीक	आफन्तबाटै लुटिएकी जूनकिरी, राक्षसी दाहा, निर्दयी माली, बाजका शिकारी पंखेटा, सैतानी चाल, इस्पातले बनेको मुटु, मेरो आकाश, स्वप्निल रहर, रुमानी पाइला, पौरखी पसिना, कुँजो अभिमान, विद्वेषी वर्ण, धमिला स्मृति, अनिदा चाहना, सङ्गो चिन्तन, पौरखी पाइला, काँचा सपना, कुवाभिन्न छोडिएको माछो, बगरेबाट फुत्किएको पाठो, फुस्रा मन, लत्रेका आँत, उजाडिएका ओठ, बैसालु मन, कुवाको भ्यागुतो, लाजका चाड ।
स्थानजन्य प्रतीक	रेगिस्तानको तातो बालुवा, जुठेल्लाको पानी, मरुभूमिका काँडे सिउँडी, तराईका विदग्ध मन, पहाडका अभिसप्त छाती, तल्ला खुड्किला, चट्टानी भिर, पिपलको चौतारी, सङ्गो नदी, चिसो समुद्र, अक्करे भिर, शुष्क बगर ।
वस्तुजन्य प्रतीक	कुज्जिरहेको जाँतो, चिसो तक्मा, कङ्गाल बनेका शब्दहरू, हलोको फाली, बनकसको मुटुठा, सुनगाभाको सुगन्ध, केवराको कोमलता, सिमली भुवा, चर्खाको धागो, स्वाधीनताको जन्जिर, काँचको कचौरा, बालुवाको घर, खबटाका टुक्रा, पुरातात्त्विक आलमारी, मक्किएको मियो, तिखा सुइरा, पुस्तौनी खास्टो, उम्लिरहेको बालुवा, जीवनको खिरिलो धागो, सभ्यताको बर्को, सर्माइरहेको सूर्य, बाँधेको कुटुरो, मक्किएको मजेत्रो, फुक्का केश, समाजको शिरफूल, निम्छरो पटुकी, लज्जावती झार, सयपत्रीका पात, प्रतिरोधका सरजाम, रिता थाली, हँसना फूल, नकचरो सूर्य, समाजको तगारो, जिन्दगीको शुक्रतारा ।
परिवेशजन्य प्रतीक	कालो अँध्यारो, यायावरीय आयाम, हिउँदे घाम, घना सौन्दर्य, सुन्तले बिहान, धवाँसे अँध्यारो, बिहानीको लालकिरनी, कुप्रो युग, सभ्यताको सागर, समयको आँधी, रुखो हिसाब, बगिरहने समय, युगको बलेनी, मत्याइलो क्रूरता, बेसर्मी सभ्यता, मिहिन रीति, विलुप्त इतिहास, चेतनाशून्य समय, रहस्यका धुनहरू, युगौंयुगका प्रहार, चैते हुरी, साँघुरो गल्ली, अलिनु बिहान, अविवेकी उज्यालो ।